

структурними одиницями, а невід'ємною частиною монастирського господарства.

З'ясовуючи собівартість виготовлення цегли для монастиря, варто враховувати інфляційні процеси, які виявлялися як у зростанні вартості виготовлення товару, так і у зростанні ціни на цеглу. Якщо у 1870 р. вартість робіт становила 2 крб, то у 1873 р. – 3 крб за кожну тисячу випаленої та по 1,5 крб за тисячу сирцю. Станом на 1911–1912 рр. вартість виготовлення сирцю на монастирських заводах зросла до 4 крб, а випаленої цегли – до 5,5 крб за тисячу [11, 155; 12, 26–27; 9, 3–4].

Ринкова ціна цегли на початок XX ст. по Російській імперії становила 14–15 крб за тисячу, а вартість виготовлення – 7–8 крб, що давало прибуток близько 100 % [13, 129–144]. Як ми зазначили вище, в монастирських цегельних заводах виробництво цегли коштувало 5,5 крб. Водночас вартість тисячі становила 18 крб сріблом, тобто прибуток становив 325 % [8, 155]. Причиною такої прибутковості монастирських цегельень була висока якість продукції та дешевизна робочої сили в регіоні.

Робітники чоловічої статі отримували за день роботи (виготовлення від 1000 до 1500 цеглин) 1 крб, а жінки – 80 коп. Машинне виробництво здешевлювало собівартість виготовлення тисячі до 52 коп., хоча вимагало вкладання близько 10000 крб для закупівлі машини і постійних амортизаційних витрат. У результаті собівартість незначно відрізнялась, а це, у свою чергу, сповільнювало впровадження машин [13, 129–144].

Цеглу із монастирських цегельень легко визначити за оригінальним маркуванням. Скажімо, цеглу із Жаботинського монастиря легко визначити за наявністю на одній зі сторін літер, які позначають монастир – „О” та „М” (Онуфрійський монастир). Цегла, вироблена у славнозвісному Мотронинському монастирі, мала маркування „ММ” та „МТМ” (МоТронинський Монастир). Цікаво, що клеймо „МТМ” зустрічається на більш пізніх зразках цегли, що пояснюється появою цегли Мошногірської обителі з однаковим маркуванням „ММ”. Цеглу, яку ми знаходимо не лише на подвір'ях монастирів, а й в навколишніх селах та м. Черкаси ми й через сто років із певністю можемо охарактеризувати як високоякісну. Порівняно висока добротність продукції (будівельної цегли мало бути – 50 %, „залізняку” та „напівзалізняку” – по 25 %) була наслідком наявності високоякісної сировини і кваліфікації майстрів. Добра слава про репутацію монастирських цегельень збереглася до сьогодні.

Існування цегельних заводів при монастирях свідчить про потужність монастирських господарств у цілому. Якщо врахувати, що цегельні постійно діяли лише при двох із дев'яти заштатних монастирів Київської єпархії, то порівняно з губернськими показниками такі цифри мали пристойний вигляд. За статистичними даними 1900 р., в Україні в цілому діяло 197 цегельних заводів, з яких 45 розміщувалися в Київській губернії [14, 39]. Тобто 11,1 % цегельного виробництва припадало на монастирські господарства.

Аналіз джерельної бази свідчить, що виробництво цегли у монастирських господарствах уже в останній чверті XIX ст. набуло рис промислового, товарного виробництва, що, безумовно, пов'язано з соціально-економічними змінами в державі. На початку XX ст.

цегельні заводи через зростання попиту на свою продукцію стають високорентабельними. Таким чином, цегельне виробництво в монастирях Південної Київщини повністю забезпечувало власні потреби та працювало на ринок і становило одну зі статей монастирського прибутку.

Монастирські господарства, завдячуючи колективному господарюванню та використанню найманої праці, швидко орієнтувалися в нових капіталістичних умовах. Монастирські господарства, а разом із ними й цегельні заводи, були місцем постійних чи тимчасових заробітків для навколишнього населення.

1. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. – С.Пб., 1876.
2. Федоров В.А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – М.: Русская панорама, 2003.
3. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному житті Правобережної України (XVIII – перша пол. XIX ст.). – К., 1991.
4. Мариновський Ю.Ю. Черкаська минушина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997.
5. Свєшніков М.І. Промышленность // Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза и Ефрона. – С.Пб., 1898. – Т. 25. – Кн. 49.
6. Центральний Державний Історичний архів України у м. Києві. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 22.
7. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864.
8. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 149. – Оп. 1 – Спр. 134.
9. ДАЧО. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 233.
10. ДАЧО. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 134.
11. ДАЧО. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 138.
12. ДАЧО. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 135.
13. Крупкий А.К. Кирпичное производство // Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза и Ефрона. – С.Пб., 1895. – Т. 15. – Кн. 29.
14. Несторенко А.А. Очерк истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. – М.: Госиздат. политической литературы, 1959.

А.І. Лохматова

ЗЕМЕЛЬНО-РОЗПОДІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГРОМАД ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Серед безлічі проблем, пов'язаних з історією селянської громади, питання про регулювання нею поземельних відносин становить безсумнівний науковий інтерес. Земельно-розподільна функція була однією з основних серед інших функцій, що виконувала селянська громада. Для регулювання поземельних відносин між селянами громада застосовувала переділи землі, які стосувалися не тільки економічних, але й соціальних відносин. З'ясування впливу громади на характер і особливості поземельних відносин допомагає визначити її місце в системі післяреформеного селянського самоврядування.

Общинна земельно-розподільна практика постійно вивчалася дослідниками сільського господарства післяреформеного періоду. Народники В.С. Пругавін, К.Р. Качоровський [1] трактували громаду як земельний союз, головна мета якого –

„зрівняльний розділ землі між усіма її членами” [2,4]. Саме переділи рятували, на їхню думку, общинне ведення господарства від застою. Протилежна поглядом народників позиція представлена в дослідженнях ряду авторів консервативного й офіційного напрямків [3]. У радянській історіографії проблемі регулювання поземельних відносин у громаді приділена увага в узагальнюючих монографіях П.Г. Риндзюньського й А.М. Анфімова [4], у яких дослідники розкривали причини збереження передільної практики, загалом охарактеризували її зміст, тенденції розвитку. Конкретніше питання про переділи в пореформеній громаді проаналізовано в статтях А.М. Анфімова і П.Н. Зирянова, Ю.В. Лебедева [5]. Пострадянський період характеризується значною увагою російських істориків до земельно-розподільної діяльності громад. Докладний опис складного механізму земельних переділів у післяреформеній громаді подано в монографії П.Н. Зирянова „Селянська громада Європейської Росії в 1907–1914 р.” (М., 1992). Поземельні відносини в громаді на рубежі XIX–XX ст. досліджено в роботах О.Г. Вронського, який акцентує увагу на негативних сторонах передільної практики і доводить, що „общинне землеволодіння не відповідало ані інтересам особистості, ані інтересам держави” [6,140]. Подібну позицію поділяє В.Г. Тюкавкин, який переконаний у безперспективності подібної системи землекористування [7,177]. Регіональні дослідження істориків Росії на конкретному матеріалі земської статистики прослідковують особливості передільної діяльності громади в окремих губерніях [8]. Останнім часом ними захищено дисертації з історії післяреформеної селянської громади різних губерній Російської імперії [9]. Однак питання, пов’язані зі з’ясуванням реального місця і значення передільної практики в житті громади, її характеру й основних тенденцій розвитку залишаються, як і раніше, актуальними.

У сучасній українській історичній літературі практично немає досліджень з окресленої теми [10]. Тим часом, в Україні, як відзначається в „Енциклопедії українознавства”, „у степових районах і на Харківщині панувала на російській лад так звана громада”. Наприкінці 70-х рр. XIX в. 45 % дворів в Україні були в общинному землеволодінні. При цьому на Катеринославщині общинне землеволодіння складало 95 % усієї надільної землі, на Харківщині – 95,3 %, на Херсонщині – 88,8 % [11, 785].

Автор статті ставить за мету вивчити поземельні відносини в другій половині XIX ст. за матеріалами сільських громад Катеринославської й Таврійської губерній, регулювання общинного землекористування за допомогою земельних переділів. Об’єкт дослідження – селянські громади Півдня України другої половини XIX ст., предмет – їхня земельно-розподільна діяльність.

Селянська громада в Україні в післяреформеній період, як і в цілому в Російській імперії, була поземельною сільською організацією дрібних безпосередніх виробників. За своїм економічним типом вона поділялася на передільну і безпередільну. Від общинного землекористування до подвірного, тобто безпередільного, сільське суспільство, згідно зі статтею 163 „Положення про викуп”, могло перейти, якщо на те була воля двох третин домогосподарів

[12,155]. До безпередільних належали і ті громади, що, володіючи землею на общинному праві, протягом тривалого часу не проводили ані корінних, ані часткових переділів. Точне кількісне співвідношення передільних і безпередільних громад, на думку П.Н. Зирянова, установити неможливо [13, 154]. Однак він визначає співвідношення общинного і подвірнос-падкового селянського землеволодіння таким чином. Відповідно до статистики, в 46 губерніях Європейської Росії, за винятком козачих земель, у 1905 р. на общинному праві землею володіли 135315 громад, 8680796 дворів. У їхньому користуванні перебувало 91220973 дес. надільної землі. Показники подвірного селянського землеволодіння, за перерахованими параметрами, становили відповідно в 4,3 і 4,5 разу менше. Таким чином, у 46 губерніях Європейської Росії громад, у яких існувало подвірне землеволодіння, було 31858, нараховувалося в цих громадах 273559 дворів і 20446189 дес. землі [13, 154].

Отже, значна частина післяреформеного селянства володіла землею на правах общинної власності і час від часу брала участь у такому „священнодійстві” як переділ. У зазначеному регіоні переділи землі були „найбільш характерною ознакою общинної форми володіння”, що „логічно впливають із самої сутності общинного землеволодіння” [14,122]. Переділи були двох видів: загальні та часткові. При загальному відбувалася нова нарізка смуг та їхній розподіл між усіма членами громади. За часткових переділів селянам надходила лише частина общинної землі, що поділялася між невеликим числом домогосподарів. Корінні переділи в громаді відбувалися рідко, як правило, у роки ревізії, часткові ж – майже щорічно, тому що вони викликалися зміною сімейного складу, а отже, платіжної спроможності окремих дворів. Писаних законів для розподілу селяни не знали, та їх фактично і не було. Земля поділялася за нормами так званого „звичаєвого права”, що трималося на вікових традиціях і передавалося мирському сходу кожного села з покоління в покоління. Безліч різновидів переділу знаходилася в залежності від місцевих природних і економічних умов. Незважаючи на місцеві відмінності в організації переділу, головне його правило полягало в тім, щоб розподіл землі здійснювався „по рівнянню” і задовольняв усіх членів громади.

Вироки сільських сходів про общинні переділи дають відповіді на питання: чому селяни здійснювали переділи, за якими принципами, через скільки років передбачався наступний переділ. Так, 17 квітня 1890 р. селяни однієї із громад Таврійської губернії на сході своєму „имели суждение относительно передела полевой мирской земли принадлежавшей целому обществу на 561 ревизскую душу, так как передел полевой земли был в 1882 году и многие из нас получили плохую землю, а некоторые хорошую, поэтому для нас, пользующихся плохой землей, от неурожая на ей хлеба ... убытки”. Тому селяни ухвалили „сделать в текущем году передел полевой земли на 561 ревизскую душу на 5 разрядов, так, чтобы каждый домохозяин мог получить часть хорошей и часть плохой земли” [15, 45 зв.]. Через 12 років, 6 серпня 1902 р., селяни цієї ж громади на сході своєму „имели суждение о том, чтобы в сем 1902 году произвести обмер и передел земли принадлежавшей крестьянам нашего села”. Селяни ухвалили: „Произвести передел

всей мирской земли, принадлежащей крестьянам нашего села, как-то пахотной и выгонной”. У рішенні сходу підкреслювалося, що переділ відбувається раз на 12 років, наступний відбудеться „не раніше 1914 р.”. Сход вирішив „землею розпорядитися по ревізьких душах”, на які „распределяются 561 душевой надел в количестве каждый по 6,5 десятин, считая в том числе усадьбу и толочную землю” [16, 120-121].

У післяреформеному селі відбувався швидкий приріст населення. Якщо у 1860 р. чисельність сільського населення в 50 губерніях Європейської Росії складала 50,3 млн чоловік, то у 1900 р. – 86,1 млн. Площа ж надільної землі залишалася незмінною. Отже, середній розмір наділу на наявну душу чоловічої статі, що дорівнював у 1860 році 4,8 десятини, у 1900 році понизився до 2,6 десятини [17, 76-79]. Тому, якщо в перші післяреформені роки переділів практично не було, то вже, починаючи з кінця 1860-х років переділи все частіше стають предметом обговорення сільських громад.

Про те, як відбувалися переділи в Олександрівському повіті Катеринославської губернії знаходимо відомості у земського агронома А. Логинова [18]. Загальна площа Олександрівського повіту становила 896125 дес. [19, 5]. Селянам фактично належало більше половини земельних угідь повіту (474867,1 дес. чи 52,9 %). При цьому в селян-общинників, за даними на 1903–1904 р., було 370338,5 дес. чи 94,3 % загального надільного землеволодіння повіту. По окремих групах селян-общинників земля розподілялася в такий спосіб. Колишні державні селяни (всього 49 громад) у володіли 335972,8 дес. (91,2 % всієї общинної землі). У середньому на кожну громаду припадало 6856,6 дес., на кожну ревізьку душу – у наділ 5-13 дес. Середній наділ становив 8,2 дес. На кожен наявний двір припадало 12,3 дес. із 40 громад колишніх поміщицьких селян, що одержали землю за викуп, 39 отримали повний наділ і один половинний. Тут переважав 4-десятичний наділ. Усього колишніми поміщицькими селянами було отримано в наділ 10227,3 дес. У середньому на кожну громаду припадало по 321,5 дес. Домінували громади із середнім розміром землеволодіння. 68 громад колишніх поміщицьких селян у повіті одержали дарчі наділи. Наділ їм був відведений переважно в розмірі однієї дарчої десятини на ревізьку душу. Лише одна громада в 45 душ одержала повний 4-десятичний наділ. Середній наділ тут становив 1,3 дес. Усього дарствениками було отримано 7205,4 дес. За розмірами володінь ці громади були дуже дрібними [18, 8-11].

У колишніх державних селян, тобто в 49 громадах, загальні корінні переділи після X ревізії були в усіх без винятку общинах, а у 39 із них були і повторні переділи. Принципом переділу в більшості випадків служив ґрунт разом із рельєфом місцевості. Іноді розраховувалася відстань полів від садиби. Одиницею розподілу, звичайно, була наявна чоловіча душа і тільки у двох громадах принцип був інший. Так, у селі Санжарівці Туркєнєвської волості землю поділяли одночасно і на ревізькі, і на наявні чоловічі душі, а в Степанівці тієї ж волості одиницею розподілу був двір і наявна чоловіча душа. У Санжарівці на 268 старі ревізькі душі було нарізано 1474 дес., тобто по 5,5 дес. на душу. Інша земля (1845 дес.) була розділена на наявні чоловічі душі – по 3 дес. Очевидно, власники

ревізьких душ на общинному сході становили опозицію прихильникам загального зрівняльного переділу і не давали своєї згоди на перехід до розподілу землі за наявними, а не за ревізькими, досить часто фіктивними померлими душами. Тому з метою примирення протилежних інтересів общиною зрештою було вироблено компромісне рішення: у володінні ревізьких душ залишено менше 5 наділу, а більша частина земельного фонду розподілена за наявними душами. У Степанівці за основним розподілом було виділено по 4 дес. на кожен двір, а землю, що залишилася, розділили за додатковим розподілом на наявні чоловічі душі в тих же дворах, але з розрахунком, що, якщо в окремо взятому дворі є тільки одна чоловіча душа, то він додаткового наділу не одержує, додатково землею наділялися тільки ті двори, у яких було більше однієї чоловічої душі.

В Олександрівському повіті переділи, здебільшого, відбувалися через 12 років. Йому підлягали, зазвичай, тільки польові землі, садибні ж у більшості випадків зрівнювалися кращою орною землею, тобто надлишок садиби віднімався в тій же кількості з кращого паю орної землі чи ж, навпаки, – прирізувався. У деяких громадах порядок цей трохи ускладнився: громадою для досягнення більшої зрівняльності встановлювався подібний до виробничого податку. Чисто общинна форма володіння збереглася в 43 громадах, а в 6 вона перетворилася на змішану: подвірно-спадкову з общинною [18, 29].

Зусіх 40 громад колишніх поміщицьких селян, що були на викупі, загальні корінні переділи відбулися тільки в 4-х. У селі Любимівському після X ревізії був 1 загальний переділ, у селі Павлівці – два. Одиниця розподілу – наявна чоловіча душа. Принципи переділу – якість ґрунту. Відбувалися переділи раз на 12 років. У 2-х громадах, що залишилися, переділ був викликаний купівлею землі. Що ж стосується часткових переділів і жеребкувань, то вони були в 22-х громадах. Їхньою причиною була якість землі і відбувалися вони раз на три роки. Одиницею розподілу була ревізька душа. Виморочні наділи надходили в громаду і відводилися під суспільну папашку чи здавалися в оренду своїм же однообщинникам. У 14 дрібних громадах не було ні часткових, ні загальних переділів. Фактично тут установилася подвірно-спадкова форма володіння.

368 громад дарствеників тільки в 9-ти були загальні переділи землі за різними випадковими обставинами: у 4-х – у зв'язку з переселенням декількох родин у Маріупольський повіт на казенні землі, в одній розділили толоку і ще в 4-х переділ був у зв'язку з купівлею землі. У 17 громадах були часткові переділи і жеребкування. Таким чином, з 68 громад дарствеників до 1904 р. переділи були тільки в 26 громадах, а в 42-х громадах ніяких переділів не було. І це зрозуміло. Адже 34 громади (50 %) мали лише 864 дес. землі, тобто по 25,4 дес. на кожну громаду. У 35 громадах зовсім не було толоки, а в 16 з них не було навіть орної землі, тобто в 35 випадках ділити було нічого [18, 31].

Таким чином, общинна форма володіння в чистому виді збереглася в 43 громадах державних селян (91,8 %), у 26 громадах викупних селян (65,0 %) і в 26 громадах дарствеників (38,2 %), тобто в 95 громадах з 157 (60,5 %). В інших 62 громадах існували

різноманітні форми землеволодіння. Загальні переділи були в 62 громадах, часткові переділи і жеребкування – у 33-х [18, 31-32]. У більшості випадків одиниця розподілу – ревізька душа, рідше – наявна й у виняткових випадках – і та, й інша.

Що являла собою змішана обшинна з подвірною форма землеволодіння? 6 громад колишніх державних селян володіли землею за такою змішаною системою. Ця форма землеволодіння становить певний інтерес. За приклад візьмемо села Жеребецької волості. Село Преображенське. Перехід до подвірного володіння тут відбувся в 1870 р. Толока залишалася в обшинному користуванні. На кожну ревізьку душу приходилося 7 дес. (з них 1,5 дес. під толокою). Оскільки землю розподілили нерівномірно, то вирішили перейти до обшинного володіння, але Сенат приговор сходу скасував, оскільки питання общиною не було вирішено одногосно. Новий приговор говорив, що всі бажуючі могли влаштувати товариства обшинників. У таке товариство побажало вступити 90 домогосподарів, переважно дуже бідних. Тому товариство не відбулося, земля, як і раніше, залишилася в подвірні-спадковому володінні. Згодом у громаді утворилася велика група безнадільних селян, що почали дуже енергійно вимагати від общини земельних наділів. У 1898 р. був складений список усіх безнадільних, між якими розділили толочну землю, а оскільки її не вистачило, то розділили і виморочні землі. У кінцевому рахунку в громаді утворилася змішана форма володіння.

По-іншому ситуація склалася в с. Жеребець, але в остаточному підсумку в громаді також утворилася змішана форма володіння. Як зауважує А. Логинов, „переважна більшість селян усе-таки дуже сильно тяжіє до обшинного володіння, як більш справедливого.., але 3 подвірні-спадкові господарі проти і тому приговору все-таки скласти не можна”. Громада запропонувала їм „виділити їхні наділи на вічні часи”, для того, щоб іншу землю поділити між обшинниками, але „3 двори на це згоду не дають” [18, 34].

Змішана форма землеволодіння існувала також у селах Камишовахі, Копани, Новотроїцькому, селищі Новоселівське. В усіх них поряд із подвірним володінням завжди була деяка частина землі обшинного володіння, що призначалося для тих чи інших цілей громади. Подвірна форма володіння також не була такою у повному сенсі цього слова, тому що подвірні ділянки в більшості громад не були відведені в натурі і не знаходилися в одному визначеному місці для кожного власника, а час від часу піддавалися переділам.

З вище наведених даних видно, що у 1884–1903 рр. у 157 громадах повіту було зроблено 140 часткових і загальних переділів землі. При цьому, якщо за першу половину виділеного двадцятиліття було зроблено 12 переділів (з них один повторно), то друге десятиліття позначене 128 переділами, з яких 46 були повторними переділами. Тобто, кількість переділів мала визначену тенденцію до щорічного зростання, як і площі землі, що перерозподілялися. Причини, з яких одні громади переділяли землю, а інші ні, – різноманітні. Важливу роль відігравали розміри тієї чи іншої сільської громади, інтенсивність промислового відходу, якість ґрунту, прибутковість землеробства, розмір податкового тягара, ступінь земельного утискання. Як

не можна однозначно говорити про причини переділів чи відсутність таких, також не можна однозначно говорити і про очевидність наслідків переділів. Стверджують, що часто безпередільні громади були в руках заможного селянства [13, 182]. Однак вище ми бачили, що безпередільними найчастіше були громади селян-дарствеників, які землею практично не володіли і яким „ділити було нічого”.

Переділи землі були однією з найважливіших функцій громади, її особливістю, що мала мало аналогів у світовій історії. Еволюція форм розподілу землі в післяреформеній громаді свідчила, з одного боку, про складність соціальних процесів, що протікали в ній, а з іншого боку – про її кризу, викликану необхідністю пристосування до ринкових відносин за умов збереження кріпосницьких пережитків і зростаючого селянського малоземелля. Домінанта в селянському землекористуванні, як і раніше, належала традиційній трипільній передільній громаді, що за умов податкового гніту і поміщицької кабали забезпечувала хоча б мінімальне застосування трудових сил своїх членів і утримувала масу селянських господарств від швидкого руйнування.

1. Пругавин В.С. Русская поземельная община в трудах ее местных исследователей. – М., 1888; 1892; Качоровский К.Р. Русская община. – М., 1906.
2. Вениаминов П. Крестьянская община. – М., 1908.
3. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – С.Пб., 1903; Брежский Н.К. Крестьянская земельная община по новым данным // Русское экономическое обозрение. – 1893. – № 4.
4. Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. – М., 1978; Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904 гг. – М., 1980.
5. Анфимов А.М., Зырянова П.Н. Некоторые черты эволюции крестьянской общины в пореформенный период (1861–1914 гг.) // История СССР. – 1980. – № 4; Лебедев Ю.В. Исторические судьбы крестьянской общины // Волга. – 1990. – № 4.
6. Вронский О.Г. Крестьянская община на рубеже XIX–XX вв.: структура управления, поземельные отношения, правопорядок. – М., 1999.
7. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – М., 2001.
8. Будаев Д.И. Смоленская деревня в конце XIX–начале XX вв. – Смоленск, 1972; Куркова Ю.В. Земельно-распределительная деятельность крестьянской общины на рубеже XIX–XX веков (по материалам Богородского уезда Московской губ.) // Отечественная история. – 2003. – № 1.
9. См., например: Силян А.В. Крестьянская община Воронежской губернии в 1861–1900 гг. – Воронеж, 1998; Бирюков А.В. Крестьянская община Самарской губернии в пореформенный период. – Самара, 1999.
10. Як виняток можна назвати статтю А.І. Карагодіна, в якій проаналізовано специфіку землекористування в окресленому регіоні (Карагодін А.І. Форми землепользования на Юге Украины в первой половине XIX в. // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1999).
11. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2.
12. Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению ими крестьянами в собственность полевых угодий // Российское законодательство X–XX веков. Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – Т. 7.
13. Зырянов П.Н. Поземельные отношения в русской крестьянской общине во второй половине XIX–XX века // Собственность на землю в России. – М., 2002.
14. Материалы для оценки земель. Екатеринославская губерния. – Катеринослав, 1899. – Т. 1.
15. Государственный архив Запорожской области (далее – ГАЗО). – Ф. 95. – Оп. 1. – Спр. 4.

16. ГАЗО – Ф. 95. – Оп. 1. – Спр. 30.
 17. Материали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – С.Пб., 1903. – Ч. 1.
 18. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. – Александровск, 1905.
 19. Краткий очерк экономического положения Александровского уезда. Отчет Александровской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию сессии 1888 г. за 1887 г. – Александровск, 1888.

Н. І. Гуля

СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО З СЕЛЯНСЬКИХ СПРАВ ПРИСУТСТВІЯ

У середині XIX ст. у Російській імперії стара система господарювання, яка базувалася на насильницькій праці та пануванні неринкових механізмів, віджила свій вік і була приречена. Переворот відбувся “згори” і розпочався з відміни кріпосного права. Характер змін багато в чому залежав від механізму проведення реформи, тому питання про те, в чій руки віддати проведення реформи на місцях, було одним із найважливіших і викликало немало дискусій [1, 166]. До комплексу документів, виданих у 1861 р. у зв'язку зі скасуванням кріпосного права, ввійшли і “Положення про губернські з селянських справ присутствія”. У ньому детально були розроблені структура та функції державних установ, на які покладалося втілення реформи на місцях. Згідно цього „Положення...”, губернські з селянських справ присутствія мали виступати вищою держустановою в губернії, яка юридично затверджувала, у касаційному порядку оскаржувала рішення та постанови попередніх місцевих інстанцій (мирових посередників, з'їздів мирових посередників) із проблемних питань, які могли виникнути під час проведення реформи (непорозуміння, спори, скарги), між селянами та поміщиками, селянами та органами громадського управління тощо. Загалом реформа 1861 р. стала предметом вивчення як вітчизняними, так і зарубіжними вченими.

Дореволюційні історики А. Корнілов [2], Ю. Самарін [3], Г. Джаншиєв [4], І.М. Страховський [5] зображували чиновників установ у селянських справах „живою людиною” – посередниками не тільки між власниками землі і тими, хто нею користується, а загалом між народом; а інституції вважали такими, що створені для правильного і об'єктивного вирішення всіх питань реформи. Щодо радянської історіографії, то, звичайно, переважна частина праць була підготовлена відповідно до політичної кон'юнктури [6-9]. Методологічною базою для них слугували праці В.І. Леніна, в яких селянські установи характеризувалися негативно: “За своєю класовою сутністю носили відверто поміщицький характер, будучи одним із засобів самодержавно-дворянського тиску, які покликані були реалізувати грабіжницьку реформу” [10, 206]. Крім того, іншою причиною такого ставлення вітчизняних радянських істориків до роботи

цих установ було те, що до їхнього складу призначалися (або ж обиралися) особи дворянського походження, із значними матеріальними статками [11, 15].

Тим самим історія губернських із селянських справ присутствія випала з поля наукової уваги дослідників. У зв'язку із цим автор статті ставить за мету на основі наявних друкованих видань, законодавчих актів, статистичних збірників, архівних документів об'єктивно дослідити історію створення Київського губернського з селянських справ присутствія, його склад, посадові обов'язки членів цієї установи, проаналізувати основні напрямки роботи в перші роки діяльності та їхню роль у проведенні реформи 1861 р. у Київській губернії. Об'єкт вивчення – Київське губернське з селянських справ присутствіє, предмет – його створення та початковий етап діяльності.

Необхідність створення окремих мирових установ під час проведення селянської реформи була продиктована самим життям та тією суспільно-політичною ситуацією, що склалася у другій половині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входили землі Київської губернії, переживала глибоку кризу. В результаті інвентарної реформи 1847–1848 р., земля залишилася у власності поміщика, що лише посилювало обезземелення селян. Так, наприклад, на Правобережжі Черкащини 236 поміщиків володіли 399827 дес. землі, а 73811 селянських дворів користувалися 410462 дес. надільної землі, яка теж була власністю поміщиків, котрі, користуючись безправ'ям селян, продовжували зменшувати їхні наділи. У Звенигородському, Канівському, Уманському, Черкаському й Чигиринському повітах поміщики у 1847–1861 рр. збільшили своє землеволодіння на 27208 дес. або на 10,3% [12, 31].

Реформування потребувала не лише аграрна, а всі сфери суспільно-політичного життя імперії, в тому числі й судова система. Судові слідчі, в повному розумінні цього слова, були „завалені” невирішеними справами, катастрофічно не вистачало слідчих зі спеціальною освітою, тому на ці посади призначалися особи, які мали (в кращому випадку) лише примітивну судову практику, або навіть не мали і такої [13, 300]. У руках поміщиків була сконцентрована вся повнота влади відносно селян: законодавча, виконавча, судова. Звільнені селяни мали виходити з-під юрисдикції ексклюзивників, тому виникала проблема швидкого прийняття законних рішень: життя вимагало суду „чесного і скорого”, якими і мали стати мирові установи на чолі з губернським у селянських справах присутствіями. Вони й мали зняти з поміщиків обов'язки суду й прискорити розгляд селянських справ на місцях.

Історія створення цього інституту бере початок із 1856 р., коли імператор висловив бажання, щоб дворянство першим сказало своє слово про звільнення селян та взяло ініціативу в свої руки: підготовку документації, вивчення та обговорення пропозицій в губерніях тощо. Спочатку розробка проведення реформи проходила в Таємному комітеті, який був створений у січні 1857 р., потайки від селян і без підтримки поміщиків [14, 72].

У Таємному комітеті опрацьовувався механізм створення губернських комітетів із виборних дворян для обговорення методів звільнення селян. 08.01.1858